

Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη
Georg Wilhelm Friedrich Hegel

Ο Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), ελληνιστί Χέγκελ και ενίοτε (κάπως εξεζητημένα) Έγκελος, υπήρξε η σημαντικότερη μορφή του γερμανικού ιδεαλισμού (δηλαδή της τριάδας Φίχτε – Σέλλινγκ – Χέγκελ), ίσως δε και ολόκληρης της νεότερης φιλοσοφίας. Η πολλαπλώς συκοφαντημένη έννοια του ιδεαλισμού δεν παραπέμπει βεβαίως εδώ σε άρνηση της πραγματικότητας και σε αναζήτηση ενός άλλου, δεύτερου, «ιδεατού» κόσμου. Ιδεαλισμός, αντίθετα, είναι κάθε θεώρηση που πιστεύει ότι η πραγματικότητα διέπεται από δομή και τάξη και αρθρώνεται γύρω από κατηγορίες και έννοιες, γύρω από ιδέες. Από αυτήν τη σκοπιά, θα επισημάνει ο ίδιος ο Χέγκελ, «κάθε φιλοσοφία είναι ουσιαστικά ιδεαλισμός, ή τουλάχιστον τον έχει ως αρχή της [...] Η αντίθεση μεταξύ ιδεαλιστικής και ρεαλιστικής φιλοσοφίας είναι άνευ σημασίας» (W 5, σ. 172) – δηλαδή, με άλλα λόγια: μια φιλοσοφική σκέψη που εξαντλείται στην επινόηση και χρήση αυτών ή άλλων παρόμοιων φιλοσοφικών ετικετών εκπίπτει σε φιλοσοφία των -ισμών και «των συρταριών» (Schubladen-denken) και εντέλει αυτοακυρώνεται.

Το πιο διάσημο στοιχείο της εγελιανής φιλοσοφίας είναι βεβαίως η «διαλεκτική», την οποία εγκυκλοπαίδειες και λεξικά εμφανίζουν να προάγεται βάσει του τριαδικού σχήματος «θέση-αντίθεση-σύνθεση». Εντούτοις, όσο εκπληκτικό κι αν ακουστεί τούτο στον ανυποψίαστο αναγνώστη, το σχήμα αυτό δεν εμφανίζεται σε κανένα σημείο των χιλιάδων σελίδων του εγελιανού έργου (αποτελεί, αντίθετα, δημιούργημα του Σέλλινγκ που αποδόθηκε στον Χέγκελ λίγο μετά το θάνατό του)· επιπλέον, παραμορφώνει την ουσία της διαλεκτικής κίνησης, εμφανίζοντάς την ως μια μηχανιστική διαδικασία ανάμιξης που παράγει «συνθέσεις» και επιδιώκει μια αδιατάρακτη στοχαστική γαλήνη.

Αυτό που στην πραγματικότητα κινεί την εγελιανή διαλεκτική είναι αντιθέτως η άρνηση – όχι ως απόρριψη και εκμηδένιση, όχι ως λήθη και αποποίηση, αλλά ως «προσδιορισμένη άρνηση» (bestimmte Negation), η οποία δεν ακυρώνει, αλλά ενσωματώνει το περιεχόμενο του αντικειμένου της. Όπως ήδη στον Πλάτωνα, έτσι και στον Χέγκελ, διαλεκτική δεν είναι μία ακόμη θέση, ένας ακόμη τρόπος θεώρησης, αλλά η συστηματική, μεθοδική και ολοκληρωμένη ενσωμάτωση κάθε θέσης και θεώρησης, με αναγνώριση των αξιώσεών τους και άρση της μονομέρειάς τους – διότι «αληθές» δεν είναι ποτέ το επιμέρους, το ιδιαίτερο και το μερικό, αλλά μόνο «το όλον» (W 3, σ. 24). Με αυτό το εγχείρημα συντάσσεται και η περίφημη έννοια της *Aufhebung*: η «αναίρεση» ή, καλύτερα, «άρση» (αλλά πάντως όχι «υπέρβαση», «κατάργηση» ή «ακύρωση»). Πρόκειται για το σύνθετο, τριπλό ενέργημα μιας διαδικασίας που εμπεριέχει συγχρόνως ένα *tollere*, ένα *conservare* και ένα *elevare*, δηλαδή: (α) «καταργώ, ακυρώνω, τερματίζω», (β) «διατηρώ, φυλάσσω», και (γ) «σηκώνω, ανυψώνω».

Ο Χέγκελ πέρασε στην ιστορία της φιλοσοφίας ως ο μεγάλος στοχαστής της ιστορικό-

τητας. Η άχρονη και «αιώνια» ορθολογικότητα που αναζητούσε η παραδοσιακή μεταφυσική δίνει εδώ τη θέση της σε μια ορθολογικότητα που θεμελιώνεται στην ιστορική αυτοπαραγωγή της και νομιμοποιείται από αυτήν. Σε αντίθεση με τη φύση, στην οποία ο χρόνος λειτουργεί αρνητικά και καταστροφικά, στο πεδίο του πνεύματος ο χρόνος συνιστά ιστορία, δηλαδή διαρκή παραγωγή νέων μορφών. Το εγγελιανό Geist («πνεύμα»/spirit, και όχι βέβαια «νους»/mind) δεν έχει τίποτε «πνευματιστικό», τίποτε μυστικιστικό ή... αποκρυφιστικό. Καταρχήν, το πνεύμα δηλώνει το σύνολο αυτού που θα μπορούσε να αποκληθεί πολιτισμική παραγωγή της ανθρωπότητας. Και βέβαια, ένα τέτοιο πνεύμα δεν βρίσκεται ποτέ σε κάποιο μυστηριώδες Επέκεινα, αλλά ανήκει ουσιωδώς στο Εντεύθεν: «δεν φανερώνει κάτι [άλλο από αυτό το ίδιο], αλλά προσδιορισμός και περιεχόμενό του είναι η ίδια η φανέρωσή» του (W 10, σ. 27), η μετάπλάσή του σε αντικειμενικό κόσμο. Η πορεία της ιστορίας είναι έτσι μια πορεία αυτογνωσίας του πνεύματος μέσα από τα δημιουργήματά του – μια πορεία που, κατά τον Χέγκελ, ολοκληρώνεται μεν και πληρούται, χωρίς όμως και να διακόπτεται.

*

Το έργο του Χέγκελ εκτείνεται σε δεκάδες τόμων και αποτελείται αφενός από κείμενα που δημοσίευσε ο ίδιος, αφετέρου από το περιεχόμενο πανεπιστημιακών παραδόσεων του οι οποίες ανασυγκροτήθηκαν είτε από χειρόγραφα του είτε από τις σημειώσεις των ακροατών τους. Η έκδοση με τη μεγαλύτερη διάδοση κατά τις τελευταίες δεκαετίες είναι η 20τομη των εκδόσεων Suhrkamp (W),¹ η οποία βασίζεται σε εκείνη (1832-45) του Karl Hegel, γιού τού φιλοσόφου. Η κριτική έκδοση των Απάντων (*Gesammelte Werke*) από τις εκδόσεις Meiner του Αμβούργου βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη, με το μεγαλύτερο μέρος της να έχει ολοκληρωθεί.

Ο φιλόσοφος εξέδωσε το πρώτο του βιβλίο σε σχετικά μεγάλη ηλικία, το 1801, με τον τίτλο *Η διαφορά των φιλοσοφικών συστημάτων του Φίχτε και του Σέλλινγκ*.² Ακολούθησε το 1807 η μεγαλειώδης *Φαινομενολογία του πνεύματος*, που επρόκειτο να αποτελέσει το πρώτο, εισαγωγικό Μέρος του υπό εκκόλαψη εγγελιανού συστήματος.³ Στην πορεία, το σύστημα έλαβε διαφορετική μορφή, με τη *Φαινομενολογία* να παύει να αποτελεί το πρώτο Μέρος του, παραμένοντας ωστόσο το κείμενο του Χέγκελ με τη μεγαλύτερη επίδραση και ειδικό βάρος στην ιστορία της φιλοσοφίας. Μια πρώτη πλήρης εκδοχή του συστήματος θα κατατεθεί το 1817, με την *Εγκυκλοπαίδεια των φιλοσοφικών επιστημών εν συνόψει*, η οποία απαρτίζεται από τρία Μέρη: την «επιστήμη της Λογικής», τη «φιλοσοφία της φύσης» και τη «φιλοσοφία του πνεύματος».⁴

Το πρώτο Μέρος της *Εγκυκλοπαίδειας* έχει καθιερωθεί να αποκαλείται και «μικρή Λο-

¹ E. Moldenhauer/K.M. Michel (επιμ.): *Werke in zwanzig Bänden* (Suhrkamp 1969-71).

² *Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems der Philosophie* (W 2, σ. 9-138).

³ Αρχικός τίτλος: *System der Wissenschaft. Erster Teil, die Phänomenologie des Geistes* (W 3).

⁴ *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (W 8-10).

γική», προκειμένου να διακρίνεται από τη λεγόμενη «μεγάλη Λογική», δηλαδή την *Επιστήμη της Λογικής*, η οποία θα εκδοθεί την περίοδο 1812-16 σε δύο Μέρη.⁵ Το πρώτο (Η αντικειμενική Λογική) περιλαμβάνει δύο βιβλία, τη «διδασκαλία περί του Είναι» (1812-ακολούθησε δεύτερη, επαυξημένη έκδοση το 1831) και τη «διδασκαλία περί της ουσίας» (1813), ενώ το δεύτερο Μέρος (Η υποκειμενική Λογική) περιλαμβάνει το λεγόμενο τρίτο βιβλίο, τη «διδασκαλία περί της εννοίας» (1816). Το 1821 θα εκδοθεί το τελευταίο μεγάλο έργο του φιλοσόφου, τα *Στοιχεία φιλοσοφίας του δικαίου*.⁶ Εκτός από τα αυτόνομα αυτά έργα, ο φιλόσοφος δημοσίευσε εκατοντάδες σελίδες μικρότερων κειμένων, ενώ οι σημαντικότερες παραδόσεις του πραγματεύονται τη *Φιλοσοφία της ιστορίας* (W 12), την *Αισθητική* (W 13-15), τη *Φιλοσοφία της θρησκείας* (W 16-17) και την *Ιστορία της Φιλοσοφίας* (W 18-20).

Η πρόσληψη του Χέγκελ στον ελληνόφωνο χώρο ξεκινάει στα Επτάνησα ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα, με εισηγητή τον Ι. Μενάγια (1811-70) και με εντυπωσιακότερο στοιχείο της την αποτύπωσή της στο ύστερο έργο του Διονυσίου Σολωμού. Η σημαντικότερη μορφή αυτής της περιόδου είναι ο Π. Γρατσιάτος (1844-1917), ο οποίος το 1915 μετέφρασε και τη «μικρή Λογική» της *Εγκυκλοπαίδειας*.

Κατά τη δεκαετία του 1930 παρατηρείται μια αναζωπύρωση των εγελιανών σπουδών, στο πλαίσιο της διαμάχης ανάμεσα στους Νεοκαντιανούς του *Αρχείου φιλοσοφίας και θεωρίας των επιστημών* (Π. Κανελλόπουλος, Ι. Θεοδωρακόπουλος, Κ. Τσάτσος) και σε εξέχοντες μαρξιστές της εποχής (Δ. Γληνός, Ρ. Ιμβριώτη, Χ. Θεοδωρίδης). Το σημαντικότερο κληροδότημα της εποχής είναι ένα δίτομο έργο του Κ. Λογοθέτη,⁷ που επιχειρεί μια παραφραστική περιδιάβαση στο σύνολο του εγελιανού έργου χωρίς απαιτήσεις πρωτοτυπίας ή ερμηνευτικής ανασύνθεσης. Παρά το ενίοτε στομφώδες του ύφους, κάποιες από τις μεταφραστικές προτάσεις του Λογοθέτη εξακολουθούν να παρουσιάζουν ενδιαφέρον – ενώ σε κάθε περίπτωση το έργο αυτό παραμένει η μοναδική έως σήμερα συνολική έκθεση της εγελιανής φιλοσοφίας στην Ελληνική.

Την περίοδο 1945-75, τα κενά επιχειρούν να καλύψουν (με ειδικές εργασίες ή με αναφορές σε έργα ευρύτερης θεματικής) μελετητές όπως ο Κ. Δεσποτόπουλος, ο Ε. Παπανούτσος, ο Ι. Θεοδωρακόπουλος, ο Θ. Βέικος και ο Α. Μπαγιόνας. Στο έργο του τελευταίου,⁸ η ιδεολογική κυριαρχία του «μαρξισμού» μετά το 1975 θα αποτυπωθεί ως απόπειρα διάκρισης των «ζωντανών» από τα «νεκρά» στοιχεία της εγελιανής φιλοσοφίας. Χαρακτηριστικοί της εποχής είναι τίτλοι όπως *Οι μεγάλοι διαλεκτικοί*,⁹ *Χέγκελ και Μαρξ*,¹⁰ *Ο Χέγκελ*

⁵ *Wissenschaft der Logik* (W 5-6).

⁶ *Grundlinien der Philosophie des Rechts – Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse* (W 7). Ο πλήρης τίτλος θα μπορούσε να αποδοθεί ως εξής: *Βασικές αρχές της φιλοσοφίας του δικαίου – Φυσικό δίκαιο και πολιτειακή επιστήμη εν συνόψει*.

⁷ Κ. Λογοθέτης, *Η φιλοσοφία του Εγέλου και η επίδρασις αυτής εις την νεωτέραν και σύγχρονον διανόησιν* (1939, 2 τόμοι, 823 σ.). Εκτενή αναφορά στον Χέγκελ θα περιλάβει ο Λογοθέτης και στο *Η μετά Κάντιον ιδεοκρατική φιλοσοφία* (ΟΕΣΒ 1958, σ. 424-823).

⁸ Βλ. ιδίως Α. Μπαγιόνας, *Θέματα της φιλοσοφίας του Hegel* (πανεπιστημιακές παραδόσεις, Θεσσαλονίκη 1980).

⁹ Ρ. Χάις, *Οι μεγάλοι διαλεκτικοί: Χέγκελ – Κίρκεγκαρντ [sic] – Μαρξ* (μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Επίκουρος 1980).

και ο μαρξισμός,¹¹ *Ιστορία και διαλεκτική*.¹² Η διατριβή του Χ. Μαρκούζε,¹³ οι μελέτες του Τ. Αντόρνο¹⁴ και κάποια έργα του Κ. Παπαϊωάννου¹⁵ διατηρούν ακόμη σήμερα το ενδιαφέρον τους, καθώς διαβάζουν μεν κριτικά τον Χέγκελ παίρνοντας αποστάσεις από την ορθόδοξη θεώρησή του, χωρίς όμως να αναπαράγουν τις στενώσεις μιας μαρξίζουσας ορθοδοξίας.

*

Η ποσοτική αύξηση των φιλοσοφικών εκδόσεων που παρατηρείται στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια και η άνοδος της ποιοτικής στάθμης της φιλοσοφικής εργασίας αγγίζει βεβαίως και τον Χέγκελ. Παρακάμπτοντας εδώ τα μεμονωμένα άρθρα και περιοριζόμενοι στις αυτοτελείς εκδόσεις, επισημαίνουμε πρωτίστως μια σημαντική συναγωγή κειμένων που επιμελήθηκε η Γ. Αποστολοπούλου,¹⁶ καθώς και τη διαρκή αναμέτρηση των έργων του Κ. Ψυχοπαίδη με την εγελιανή εννοιολογία.¹⁷ Σε μονογραφίες που εξέδωσαν, ο Γ. Φαράκλας¹⁸ επιχειρεί μια ερμηνεία της εγελιανής φιλοσοφίας ως γνωσιοθεωρίας και ο Θ. Πενολίδης¹⁹ τη διαλεκτική αποτίμηση του ρόλου της συνείδησης στο έργο του Ντεκάρτ, του Καντ και του Χέγκελ. Η πολιτική φιλοσοφία του Χέγκελ βρίσκεται στο επίκεντρο της περιφημής μελέτης του Γ. Ρίττερ²⁰ και μιας λιγότερο σημαντικής των Λεφέβρ/Μασερέ,²¹ η εγελιανή αισθητική αποτελεί το θέμα του Ζ. Μπρά,²² ενώ την αφομοίωση της εγελιανής ιστορικότητας από τη φιλοσοφική ερμηνευτική μπορούμε να παρακολουθήσουμε στα κείμενα του Χ.-Γκ. Γκάνταμερ.²³ Χωρίς ιδιαίτερες φιλοσοφικές αξιώσεις εμφανίζονται μια βιογραφία του Φ. Βήντμαν²⁴ κι ένα ενδιαφέρον αφήγημα του Κ. Παπαγιώργη,²⁵ ενώ ελλιπής και με μεταφραστικά προβλήματα είναι η εισαγωγή του Π. Σίνγκερ που κυκλοφόρησε

¹⁰ J. Hyppolite, *Χέγκελ και Μαρξ* (μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Έρασμος 1979).

¹¹ Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, *Ο Χέγκελ και ο μαρξισμός* (Σύγχρονη εποχή 1982).

¹² Σ. Πάνου (επιμ.), *Ιστορία και διαλεκτική – 14ο Διεθνές Συνέδριο για τον Χέγκελ* (Γρηγόρης 1982).

¹³ Χ. Μαρκούζε, *Λόγος και επανάσταση. Ο Χέγκελ και η γένεση της κοινωνικής θεωρίας* (μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Ύψιλον 1985) [έκδ. πρωτοτύπου: 1941].

¹⁴ T. Adorno, *Τρεις μελέτες για τον Χέγκελ* (μτφρ. Ν. Λίβος, Κριτική 1992) [έκδ. πρωτοτύπου: 1962].

¹⁵ Κ. Παπαϊωάννου, *Χέγκελ* (μτφρ. Γ. Φαράκλας, Εναλλακτικές Εκδόσεις 1992) [έκδ. πρωτοτύπου: 1962]. Κ.Π., *Η αποθέωση της ιστορίας* (μτφρ. Σ. Κακουριώτης, Εναλλακτικές Εκδόσεις 1992) [έκδ. πρωτοτύπου: 1983]. Κ.Π., *Κόσμος και ιστορία. Ελληνική κοσμολογία και δυτική εσχατολογία* (Εναλλακτικές Εκδόσεις 2000) [πρώτη έκδ.: 1955].

¹⁶ Γ. Αποστολοπούλου (επιμ.), *Ιστορία και υποκειμενικότητα στη φιλοσοφία του Χέγκελ* (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1995).

¹⁷ Βλ. π.χ. Κ. Ψυχοπαίδη, *Ιστορία και μέθοδος* (μτφρ. Λ. Σακαλή, Σμίλη 1994), κυρίως όμως την εξαίρετη ανασυγκρότηση της πρώιμης εγελιανής σκέψης στο Κ.Ψ., *Χέγκελ. Από τα πρώτα πολιτικά κείμενα στην «Φαινομενολογία του Πνεύματος»* (Πόλις 2003).

¹⁸ Γ. Φαράκλας, *Γνωσιοθεωρία και μέθοδος στον Έγελο* (Εστία 2000). Βλ. επίσης Γ.Φ., «*Αυτό το πράγμα*» (Νήσος 2001).

¹⁹ Θ. Πενολίδης, *Μέθοδος και συνείδηση* (Μεταίχιμο 2004).

²⁰ Γ. Ρίττερ, *Ο Έγελος και η Γαλλική Επανάσταση* (μτφρ. Γ. Φαράκλας, Εστία 1999).

²¹ Ζ.-Π. Λεφέβρ/Π. Μασερέ, *Ο Έγελος και η κοινωνία* (μτφρ. Γ. Φαράκλας, Εστία 1998).

²² Ζ. Μπρά, *Ο Χέγκελ και η τέχνη* (μτφρ. Σ. Πασχάλης, Πατάκης 1996).

²³ Η.-G. Gadamer, *Ο Λόγος στην εποχή της επιστήμης* (μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Νήσος 1997).

²⁴ F. Wiedmann, *Hegel* (μτφρ. Φ. Πρεβαδούρου, Πλέθρον 1985).

²⁵ Κ. Παπαγιώργη, *Ο Χέγκελ και η Γερμανική Επανάσταση* (Καστανιώτης 2000).

πρόσφατα.²⁶

Εν όψει της πληθώρας των μελετών που αναφέρθηκαν, η έλλειψη μιας συνεκτικής, εισαγωγικής και κατατοπιστικής εργασίας (πρωτότυπης ή μεταφρασμένης) με θέμα την εγγεληνική φιλοσοφία εμφανίζεται έντονη και δυσεξηγήτη. Αν το ερώτημα είναι από πού θα έπρεπε να ξεκινήσει για έναν αναγνώστη με φιλοσοφικά ενδιαφέροντα η ενασχόλησή του με τον Χέγκελ, είναι προφανές ότι το ερώτημα αυτό δύσκολα μπορεί να απαντηθεί μέσα στα όρια της ελληνόφωνης βιβλιογραφίας. Η φιλοσοφία, βέβαια, αποτελείται από τα κείμενά της, ιστορία της φιλοσοφίας είναι η ιστορία των κειμένων της. Με αυτή την έννοια, κάθε γενική ή ειδική εργασία δεν μπορεί παρά να αποβλέπει στη διευκόλυνση της μελέτης των ίδιων των κειμένων. Ούτε από αυτή την πλευρά, ωστόσο, μπορούμε να πούμε ότι οι συνθήκες πρόσληψης του Χέγκελ στην Ελλάδα εμφανίζονται ιδιαίτερα ευνοϊκές.

Παρακάμπτουμε εδώ για ευνόητους λόγους τις (ηρωικές, πάντως, για την εποχή τους) εκδόσεις Αναγνωστίδη και στρεφόμεστε σε μεταφράσεις της τελευταίας 30ετίας. Οι αποδόσεις της *Φαινομενολογίας*²⁷ και της *Φιλοσοφίας του Δικαίου*,²⁸ καθώς κι ένα εν εξελίξει, ακατάστατο μεταφραστικό εγχείρημα της *Λογικής*,²⁹ δεν ικανοποίησαν την επιστημονική κοινότητα. Ο Γ. Τζαβάρας έχει μεταφράσει τμήματα της *Εγκυκλοπαίδειας*,³⁰ ενώ ο Γ. Φαράκλας προετοιμάζει μια νέα απόδοση της *Φαινομενολογίας*. Χρήσιμες και εννοιολογικά ενδιαφέρουσες είναι οι μεταφραστικές δοκιμές κάποιων σημαντικών εγγεληνικών αποσπασμάτων από τον Θ. Πενολίδη,³¹ ενώ ικανοποιητικές είναι και οι εκδόσεις της Εισαγωγής στην *Αισθητική*³² και μέρους των σχετικών παραδόσεων.³³ Αισιοδοξία για το μέλλον επιτρέπει η πρόσφατη, καλή μετάφραση από τον Γ. Ηλιόπουλο της *Διαφοράς...* του 1801.³⁴ Στην ανάγκη μιας ερμηνευτικά υποβοηθούμενης επαφής με τα κείμενα προσπάθησε να απαντήσει, τέλος, ο γράφων με τη σχολιασμένη έκδοση ενός από τα πιο πολυσυζητημένα και «προσιτά» εγγεληνά έργα: της Εισαγωγής στις παραδόσεις για τη *Φιλοσοφία της ιστορίας*.³⁵ Όσον αφορά τις ιστορίες της φιλοσοφίας, ειδική μνεία αξίζει να γίνει στην εξαιρετική (όχι όμως εισαγωγική) αποτίμηση του 19ου αιώνα από τον Κ. Λέβιτ.³⁶

Όπως προκύπτει από όσα ειπώθηκαν, ο μη γερμανομαθής που θέλει να διαβάσει Χέ-

²⁶ P. Singer, *Χέγκελ* (μτφρ. Μ. Χαραλάμπη, Πολύτροπον 2006).

²⁷ *Φαινομενολογία του πνεύματος* (μτφρ. Δ. Τζωρτζόπουλος, 2 τόμοι, Δωδώνη 1993-5).

²⁸ *Βασικές κατευθύνσεις της φιλοσοφίας του δικαίου ή φυσικό δίκαιο και πολιτειακή επιστήμη σε επιτομή* (μτφρ. Σ. Γιακουμής, Δωδώνη 2004). Κάπως καλύτερη είναι η απόδοση των §§ 182-360 στο *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους* (μτφρ. Θ. Γκιούρας, Σαββάλας/Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 2005, σ. 225-372).

²⁹ *Επιστήμη της λογικής*: Δεύτερο Βιβλίο, «Η διδασκαλία περί της ουσίας» (μτφρ. Δ. Τζωρτζόπουλος, Δωδώνη 1998). Τρίτο Βιβλίο, «Η διδασκαλία περί της έννοιας» (μτφρ. Δ. Τζωρτζόπουλος, Παπαζήσης 2005). Το Πρώτο Βιβλίο («Η διδασκαλία περί του Είναι») παραμένει αμετάφραστο.

³⁰ Το Πρώτο Μέρος, η «μικρή Λογική», υπό τον τίτλο *Επιστήμη της Λογικής* (μτφρ. Γ. Τζαβάρας, Δωδώνη 1991), και τμήμα του Τρίτου Μέρους: *Η Φιλοσοφία του πνεύματος* (μτφρ. Γ. Τζαβάρας, Δωδώνη 1993).

³¹ Στο Επίμετρο του *Μέθοδος και συνείδηση* (βλ. σημ. 19 ανωτέρω, σ. 239-278).

³² *Εισαγωγή στην Αισθητική* (μτφρ. Γ. Βελουδής, Πόλις 2000).

³³ *Η αισθητική της μουσικής* (μτφρ. Μ. Τσέτσος, Εστία 2002).

³⁴ *Η διαφορά των συστημάτων φιλοσοφίας του Φίχτε και του Σέλλινγκ* (μτφρ. Γ. Ηλιόπουλος, Εστία 2006).

³⁵ *Ο Λόγος στην ιστορία. Εισαγωγή στη φιλοσοφία της ιστορίας* (μτφρ. Π. Θανασάς, Μεταίχμιο 2006). Μια προηγούμενη απόδοση ολόκληρου του κειμένου των παραδόσεων για τη *Φιλοσοφία της ιστορίας* (μτφρ. Αιμ. Μανούση, 2 τόμοι, Νεφέλη 1980-81) βρήκει αστοχιών.

³⁶ K. Löwith, *Από τον Χέγκελ στον Νίτσε* (μτφρ. Γ. Αποστολοπούλου, 2 τόμοι, Γνώση 1987).

γκελ είναι συχνά προτιμότερο να καταφύγει σε μια αγγλική μετάφραση. Οι καλύτερες αποδόσεις της *Φαινομενολογίας* και της *Λογικής* είναι εκείνες του A.V. Miller,³⁷ της *Φιλοσοφίας του δικαίου* εκείνη του H.B. Nisbet.³⁸ Ο T.M. Knox έχει μεταφράσει τα πρώιμα κείμενα που, κάπως μονόπλευρα, είθισται να αποκαλούνται «θεολογικά»,³⁹ τις παραδόσεις για την *Αισθητική*,⁴⁰ καθώς και μια σειρά κειμένων πολιτικής φιλοσοφίας.⁴¹ Οι παραδόσεις για την *Ιστορία της φιλοσοφίας* κυκλοφορούν σε μετάφραση των E.S. Haldane και F.H. Simson,⁴² ενώ εκείνες για τη *Φιλοσοφία της θρησκείας* σε μετάφραση των P. Hodgson και R.F. Brown.⁴³

Εν όψει της ξενόγλωσσης δευτερεύουσας βιβλιογραφίας, δεν μπορούμε παρά να περιοριστούμε σε μερικά αγγλόφωνα κείμενα. (Μεταξύ άλλων, τα κείμενα αυτά είναι και χαρακτηριστικά της σταδιακής αποκατάστασης στον αγγλο-αμερικανικό φιλοσοφικό χώρο μιας πιο αντιπροσωπευτικής εικόνας για το τι είναι φιλοσοφία, με υπέρβαση κάποιων αγκυλώσεων του παρελθόντος.) Μια ευανάγνωστη βιογραφία έχει εκδοθεί από τον T.P. Pinkard,⁴⁴ ενώ η καλύτερη και πληρέστερη εισαγωγή παραμένει εκείνη του Ch. Taylor.⁴⁵ Χρήσιμα μπορούν να αποδειχθούν η κριτική παρουσίαση και το λεξικό του M. Inwood,⁴⁶ η ερμηνεία της Φαινομενολογίας από τον M. Forster,⁴⁷ καθώς και οι συναγωγές μελετών που έχουν εκδώσει οι F.C. Beiser⁴⁸ και R. Stern.⁴⁹ Αξίζει, τέλος, να αναφερθούν οι ιστορικές πλέον (αν και για διαφορετικούς λόγους η καθεμιά) εργασίες των Μακτάγκαρτ,⁵⁰ Λούκατς,⁵¹ Χάιντεγκερ,⁵² Κοζέβ⁵³ και Αβινέρι.⁵⁴

³⁷ *Phenomenology of Spirit* (Oxford University Press 1977) και *Science of Logic* (Allen & Unwin 1969). ακολούθησαν πολλές επανεκδόσεις.

³⁸ *Elements of the Philosophy of Right* (Cambridge University Press 1991).

³⁹ *Early Theological Writings* (University of Chicago Press 1948).

⁴⁰ *Aesthetics: Lectures on Fine Art* (2 τόμοι, Clarendon Press 1975).

⁴¹ *Political Writings* (Clarendon Press 1964).

⁴² *Lectures on History of Philosophy* (3 τόμοι, ανατύπωση από University of Nebraska Press 1995).

⁴³ *Lectures on the Philosophy of Religion* (3 τόμοι, University of California Press 1984-6).

⁴⁴ *Hegel: A Biography* (Cambridge University Press 2000). Βλ. επίσης τη μελέτη του *Hegel's Phenomenology: The Sociality of Reason* (Cambridge University Press 1994).

⁴⁵ *Hegel* (Cambridge University Press 1975). Ακολούθησε το συντομότερο, ειδικότερο και πιο εισαγωγικό *Hegel and Modern Society* (Cambridge University Press 1979).

⁴⁶ *Hegel (Arguments of the Philosophers)*, Routledge 1983) και *A Hegel Dictionary* (Blackwell 1992).

⁴⁷ *Hegel's Idea of a Phenomenology of Spirit* (The University of Chicago Press 1998).

⁴⁸ *The Cambridge Companion to Hegel* (Cambridge University Press 1993).

⁴⁹ *G.W.F. Hegel. Critical Assessments* (Routledge 1993).

⁵⁰ J. McTaggart, *A Commentary on Hegel's Logic* (Thoemmes 1990, ανατύπωση της έκδοσης του 1910).

⁵¹ G. Lukacs, *The Young Hegel: Studies in the Relations Between Dialectics and Economics* (Merlin Press 1975).

⁵² M. Heidegger, "Hegel's Concept of Experience", στο *Off the Beaten Track* (Cambridge University Press 2002, σ. 86-156). Βλ. επίσης την παράδοση του 1930-31: M.H., *Hegel's "Phenomenology of Spirit"* (Indiana University Press 1988.)

⁵³ A. Kojève, *Introduction to the Reading of Hegel: Lectures on the "Phenomenology of Spirit"* (Cornell University Press 1981) και *Outline of a Phenomenology of Right* (Rowman & Littlefield 2000).

⁵⁴ S. Avineri, *Hegel's Theory of the Modern State* (Cambridge University Press 1972).